

ΦΥΣΙΚΗ

Ὁ θεὸς καθ' ἑαυτὸν εἶναι ἀπλοῦν εἶδος ἄνευ μίξεως τῆς ὕλης· πᾶν ἕτερον ὑπάρχον σύγκειται ἐξ ὕλης καὶ εἶδους. Ἄλλ' ὁ τρόπος καὶ ἡ σχέσις ταύτης τῆς μίξεως εἰς ἕκαστον φυσικὸν προϊόν εἶναι διάφορος. Ὅσῳ μὲν μᾶλλον εἰς αὐτὸ ὑπερέχει ἡ ὕλη, τοσοῦτον ὑποδεεστέραν τάξιν ἐπέχει· ὅσῳ δὲ μᾶλλον εἰς αὐτὸ ἐπικρατεῖ τὸ εἶδος ἐπὶ τῆς ὕλης, ἐπὶ τοσοῦτον ὑψηλότερας περιωπῆς ἴσταται. Ὅθεν τὸ πᾶν ἀποτελεῖ προϊούσαν κλίμακα, ἐπὶ μὲν τῶν κατωτάτων βαθμίδων τῆς ὁποίας ἴστανται τὰ μᾶλλον ἄμορφα καὶ ἀνεπεξέργαστα προϊόντα τῆς στοιχειώδους φύσεως, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτάτων ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ἄνθρωπος μάλιστα δὲ ὁ ἀνὴρ εἶναι ἡ κορωνὴ καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ὅλης φύσεως, τὸ πρῶτον καὶ τελειότατον ἀπάντων τῶν ζώων· ἐν αὐτῷ ἡ φύσις ὑψώθη εἰς τὴν ἐντελῆ μορφήν της, εἰς τὸν λόγον. Πρῶτος λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης ἐνόησε καὶ ἐξέφρασε τὴν θεμελιώδη ιδέα τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως, τὴν βαθμολογικὴν διάκρισιν τῶν διαφόρων βαθμίδων τῆς φύσεως.

Ἡ τάξις ἦν ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς περὶ φύσεως διδασκαλίας του, κειμένη καὶ ὡς βᾶσις εἰς τὴν κατάταξιν τῶν συγγραμμάτων του, εἶναι ἡ ἐφεξῆς. Ἐξετάζει 1^{ον}) τοὺς γενικοὺς ὄρους πάσης φυσικῆς ὑπάρξεως, ἥτοι τὸν χῶρον, τὸν χρόνον καὶ τὴν κίνησιν ἐν τοῖς ὀκτὼ βιβλίοις τῆς Φυσικῆς (φυσικὴ ἀκρόασις). 2^{ον}) τὴν κοσμοποιίαν εἰς τὰ συγγράμματα περὶ οὐρανοῦ IV Βιβλία, καὶ περὶ Γενέσεως καὶ φθορᾶς II βιβλία. 3^{ον}) τὴν ὀργανικὴν φύσιν (Ἱστορία τῶν Ζώων X περὶ μέρων τῶν Ζώων IV, περὶ γενεστῶν Ζώων V). 4^{ον}) τὸν ἄνθρωπον (περὶ ψυχῆς III, ἐνθα καὶ περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως, περὶ ὕπνου, περὶ ἐνυπνίων, περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος, περὶ ἀναπνοῆς).

Οἱ καθολικοὶ ὄροι πάσης φυσικῆς ὑπάρξεως εἶναι ὁ χῶρος, ὁ χρόνος καὶ ἡ κίνησις. Τὸν χῶρον ἢ τόπον ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς τὸ πέρασ τοῦ περιέχοντος σώματος πρὸς τὸ περιεχόμενον. (Φυσ. IV, 4. ὁ τόπος διὰ τὸ περιέχειν ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῆ ὡς ὁ αὐτὸς μετὰ τῆς μορφῆς. Ἔστι μὲν οὖν ἄμφω (μορφή καὶ τόπος) πέρατα, ἀλλ' οὐ τοῦ αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ μὲν εἶδος τοῦ πράγματος, τὸ δὲ τόπος τοῦ περιέχοντος σώματος). Ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τούτου βλέπει τις, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναγνώριζει τὴν ἀφηρημένην ἐννοιαν τοῦ τόπου, ἀλλὰ τόπος εἶναι κατ' αὐτὸν ὁ πληρούμενος ὑπὸ τοῦ σώματος (Φυσ. IV, 2. ἴδιος τόπος). Ὅθεν οὔτε δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὸν τόπον ἄνευ ἄνω καὶ κάτω, καὶ ἐν τόπῳ εἶναι κατ' αὐτὸν μόνον ἐκεῖνο ὅπερ περιέχεται καὶ περιορίζεται ὑπ' ἄλλου σώματος. Ἐντεῦθεν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναιρεῖ τὸ δυνατόν τοῦ κενοῦ τόπου· κυρίως διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐν τῷ κε-

νῶ τόπω δὲν ἤθελεν εἶσθαι δυνατὴ οὔτε κινήσις, οὔτε ἀρχικὴ τις διάκρισις τῆς φυσικῆς κινήσεως (πρὸς τὰ ἄνω ἢ τὰ κάτω), διότι βεβαίως ἐν τῷ κενῷ παύουσιν αἱ διακρίσεις τοῦ φυσικοῦ τόπου. Ἄλλ' ὁ ἔσχατος λόγος τῆς ἀντιφάσεως ταύτης εἶναι ἡ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τοῦ τόπου· διότι ἐπειδὴ ὁ τόπος εἶναι τὸ πέρασ τοῦ περιέχοντος σώματος, ὁ κενὸς τόπος ἐπομένως ἤθελεν εἶσθαι ἡ ἀντίφασις τοῦ περιέχοντος χωρὶς νὰ περιέχη τι.

Ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἄνευ κινήσεως, διότι γίνεται ἀντιληπτὸς μόνον διὰ τῆς κινήσεως τῶν ἐννοιῶν, δὲν εἶναι ὅμως αὐτὴ ἡ κίνησις, διότι αὕτη ἐνυπάρχει εἰς τὸ κινούμενον, καὶ διὰ τοῦτο ἄλλοτε μὲν εἶναι ταχύτερα, ἄλλοτε δὲ βραδύτερα, ἐνῶ ὁ χρόνος εἶναι παντοῦ ὁ αὐτὸς καὶ ἡ κίνησις του πάντοτε ὁμοιομόρφως ταχεῖα. Ὁ χρόνος ἐπομένως πρέπει νὰ ἦναι τι ἐν τῇ κινήσει· ἦτοι εἶναι τὸ μέτρον ἢ ὁ ἀριθμὸς τῆς κινήσεως σχετικῶς πρὸς τὸ πρότερον καὶ ὕστερον (Φυσ. IV. 10. 11 ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον). Ἡ μονὰς τοῦ ἀριθμοῦ τούτου εἶναι τὸ νῦν· διὰ τῆς κινήσεως τοῦ νῦν γεννᾶται ὁ χρόνος· τοῦτο συνέχει οὐχ ἦττον ἢ διαίρει τὸν χρόνον· καὶ συνέχει μὲν ἐφ' ὅσον τὸ νῦν κατὰ τὴν ἐνεστῶσαν στιγμὴν εἶναι ταῦτόν οἶον καὶ κατὰ τὴν παρελθοῦσαν, διαίρει δὲ αὐτόν, ἐφ' ὅσον τὸ εἶναι αὐτοῦ τοῦ νῦν κατὰ πᾶσαν στιγμὴν εἶναι ἕτερον. (Φυσ. 4 11. συνεχῆς τε δὴ ὁ χρόνος τῷ νῦν καὶ διήρηται κατὰ τὸ νῦν ὡσπερ ἡ κίνησις αἰετὶ ἄλλη καὶ ἄλλη, καὶ ὁ χρόνος· ὁ δ' ἅμα πᾶς χρόνος ὁ αὐτός· τὸ γὰρ νῦν τὸ αὐτὸ ἀπαξ ἦν· τὸ δὲ εἶναι αὐτῷ ἕτερον. Αὐτόθ. κεφ. 13. Τὸ δὲ νῦν ἐστὶ συνέχεια χρόνου... συνέχει γὰρ τοῦ χρόνου τὸν παρελθόντα καὶ ἐσόμενον, καὶ ὅλως πέρασ χρόνου ἐστὶ, διαίρει δὲ δυνάμει· καὶ ἡ μὲν τοιοῦτο αἰετὶ ἕτερον τὸ νῦν, ἡ δὲ συνδεδεῖ αἰετὶ τὸ αὐτό... ἐστὶ δὲ ταῦτό καὶ κατὰ ταῦτό ἡ διαίρεσις καὶ ἡ ἔνωσις, τὸ δ' εἶναι οὐ ταῦτό). Ἐνταῦθα δὲ προτείνει καὶ τὸ ἀξιοπαρατήρητον ζήτημα, ἂν ἡδύνατο νὰ ἦναι χρόνος μὴ οὔσης ψυχῆς, λύει δὲ ὡς ἐφεξῆς τὸ ζήτημα τοῦτο· καθ' αὐτὸ ὁ χρόνος συνυπάρχει μετὰ τῆς κινήσεως, εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν ὑπάρχει ἄνευ τῆς ψυχῆς, διότι ὁ χρόνος εἶναι ἀριθμὸς, ὁ ἀριθμὸς ὅμως δὲν εἶναι ἄνευ τοῦ ἀριθμοῦντος, καὶ τὸ ἀριθμοῦν εἶναι ὁ νοῦς. (Φυσ. IV, 14. Πότερον δὲ μὴ οὔσης ψυχῆς εἴη ἂν ὁ χρόνος, ἢ οὐ, ἀπορήσειεν ἂν τις· ἀδύνατον γὰρ ὄντος εἶναι τοῦ ἀριθμήσοντος ἀδύνατον καὶ ἀριθμητόν τι εἶναι, ὡστε δῆλον, ὅτι οὐδ' ἀριθμὸς· εἰ δὲ μηδὲν ἄλλο πέφυκεν ἀριθμεῖν ἢ ψυχὴ καὶ ψυχῆς νοῦς, ἀδύνατον εἶναι χρόνον ψυχῆς μὴ οὔσης. — Τὸ πρότερον μὲν καὶ ὕστερον ἐν κινήσει ἐστίν, χρόνος δὲ ταῦτ' ἐστίν, ἢ ἀριθμητὰ ἐστίν).

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα, ἂν ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος πρέπη νὰ νοηθῶσιν ὡς πεπερασμένοι ἢ ἀπειροί, ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφαίνεται ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἀναγκαίως ἀπειρος. Διότι ἐπειδὴ ὁ χρόνος δὲν δύναται νὰ νοηθῆ ἄνευ τοῦ νῦν, ἕκαστον δὲ νῦν εἶναι μετὰ τοῦ πρότερον καὶ ὕστερον

μέλλει ἐπομένως πρὸ ἐκάστου δεδομένου χρονικοῦ σημείου νὰ παρῆλθεν οὐχ ἦττον ἢ καὶ νὰ ἐπηκολούθησε χρόνος τις. Ἐπομένως ὁ χρόνος εἶναι ἄνευ ἀρχῆς καὶ τέλους (Φυσ. VIII, 1). Ὅτι δὲ ὁ ἄπειρος οὗτος χρόνος δὲν εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὴν αἰωνιότητα, ἢ ἡ ἐκτὸς παντὸς χρόνου ὑπαρξίς, τοῦτο παρατηρεῖται ῥητῶς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλάτωνος (Φυσ. IV, 12. περὶ Οὐρ. 1, 9. παρ. Τιμ. 37.). Ἀπεναντίας δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ νοηθῆ ὁ χῶρος ὡς ἄπειρος· διότι ἐπειδὴ αὐτὸς εἶναι τὸ πέρασ τοῦ περιέχοντος σώματος, ἔπρεπεν ἐπομένως, εἰάν ὑπῆρχε χῶρος ἄπειρος νὰ ὑπάρχη σῶμα ἄπειρον. Ἀλλὰ σῶμα ἄπειρον εἶναι λογικὴ ἀντίφασις· ὄχι μόνον διότι τὸ σῶμα καθ' ἑαυτὸ εἶναι τὸ διὰ τῶν ἐπιφανειῶν περατούμενον, ἀλλὰ καὶ δι' εἰδικωτέρους φυσικοὺς λόγους· διότι ἐπειδὴ πᾶν σωματικὸν εἶναι σύνθετον, ἔπρεπεν ἐπομένως τὸ ἄπειρον σῶμα νὰ ἦναι σύνθετον ἐξ ἀπείρων μερῶν, ἀλλὰ μέρος ἄπειρον εἶναι ἀντίφασις. Τέλος δὲ σῶμα ἄπειρον δὲν ἠδύνατο νὰ κινῆται, διότι πᾶσα κίνησις πρέπει νὰ ἔχη σημεῖον ἐνάρξεως καὶ τέλους, ἀλλ' εἰς τὸ ἄπειρον τοῦτο λείπει (Φυσ. III, 5). — Καθόλου ὅμως τὸ ἄπειρον εἶναι τὸ ἀτελές, τὸ ἀείποτε ἔχον ἄλλο τι ἐκτὸς αὐτοῦ, τὸ ἀπλῶς ἐν δυνάμει· ἀπεναντίας δὲ τὸ μηδὲν ἐκτὸς ἑαυτοῦ ἔχον εἶναι τὸ ἐντελές καὶ ὄλον, ἐπομένως δὲ μεμορφωμένον καὶ διὰ τῆς μορφῆς περατούμενον. Ἀλλ' ὁ κόσμος δὲν δύναται νὰ νοηθῆ εἰμὴ ὡς τι ἐντελές καὶ ὄλον (Φυσ. III, 6). Ἐφ' ὅσον ὅθεν δύναται τις νὰ λέγῃ ὅτι τὸ σωματικὸν εἶναι ἄπειρον, τοῦτο δὲν εἶναι εἰμὴ ἐν δυνάμει... καὶ τῶ ὄντι εἰς ἐναντίαν διεύθυνσιν ἢ μὲν ἔκτασις ἐπιδέχεται ἄπειρον διαίρεσιν, ἀλλ' οὐδεμίαν ἄπειρον αὐξήσιν, ὁ δὲ ἀριθμὸς ἄπειρον αὐξήσιν, ἀλλ' οὐδεμίαν ἄπειρον διαίρεσιν, διότι τὸ ἐν εἶναι ὁ μικρότατος ἀριθμὸς. Διὰ τοὺς λόγους τούτους τὸ ἄπειρον οὐδέποτε δύναται νὰ παρασταθῆ ἐν ἐνεργείᾳ, ἀλλ' εἶναι πάντοτε ἐν τῷ γίνεσθαι, καὶ ἐνυπάρχει μόνον ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ ἀριθμεῖν ἢ διαίρειν. (Φυσ. III, 6, 7).

Μετὰ δὲ τὴν ἔρευναν τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου, ὁ Ἀριστοτέλης ἐκτίθησι θεωρίαν τῆς κινήσεως, διακρίνει τρία εἶδη ταύτης, κίνησιν κατὰ τὸ ποσὸν δηλ. αὐξήσιν καὶ φθίσιν, κατὰ τὸ ποιὸν δηλ. ἀλλοίωσιν, καὶ κατὰ τὸ, ποῦ ἦτοι φορὰν, μεταβολὴν τόπου, ἐνθα ὡς τέταρτον εἶδος προστίθεται ἡ γένεσις καὶ ἡ φθορά. Ἀλλ' ἡ φθορά ἢ ἡ τοπικὴ κίνησις περιέχει ἐν ἑαυτῇ ἅπαντα τὰ λοιπὰ εἶδη τῆς κινήσεως, διότι ἡ μὲν αὐξήσις καὶ φθίσις τῆς ὕλης εἶναι σύναμα μετάβολῆς τόπου, ἡ δὲ ἀλλοίωσις μετάβασις μιᾶς πρότερον ὑπαρχούσης συνθέσεως στοιχείων εἰς ἄλλην τινά. Ἀλλὰ καὶ ἡ γένεσις καὶ ἡ φθορά ἦν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν συγκαταριθμεῖ κυρίως εἰς τὴν κίνησιν, ἐπὶ τέλους ὅμως πάλιν στηρίζεται ἐπὶ τῆς τοπικῆς κινήσεως. Ἐάν τις φαντασθῆ βεβαίως ἀπόλυτον γένεσιν ἢ φθίσιν αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῆ κίνησις, ἐπειδὴ αὕτη ἢ ὑπόστασις τῆς κινήσεως διὰ τοῦτο ἠθέλε γεννηθῆ ἢ πάλιν ἀφαιρεθῆ· ἀλλὰ κυρίως ἡ ἀπόλυτος αὕτη γένεσις ἢ φθορά δὲν εἶναι

δυνατή, τὰ πάντα μᾶλλον γεννῶνται ἔκ τινος ὄντος καὶ διαλύονται εἰς τι ὄν· μόνον τοῦτο τὸ περιωρισμένον ὄν γεννᾶται καὶ φθείρεται, ἀλλ' ἡ γένεσις τοῦ εἶναι φθορὰ ἄλλου τινός καὶ ἡ φθορὰ τοῦ γένεσις ἄλλου τινός. (Περὶ γεν. καὶ φθορ. 1, 3· διὰ τὴν τοῦδε φθορὰν, ἄλλου εἶναι γένεσιν, καὶ τὴν τοῦδε γένεσιν ἄλλου εἶναι φθορὰν ἀπαυστον, ἀναγκαῖον εἶναι τὴν μεταβολήν). Ἐφ' ὅσον ἐπομένως ἡ γένεσις καὶ ἡ φθορὰ διακρίνεται τῆς ἀλλοιώσεως, ἡ διάκρισις ὁμῶς αὕτη ἀποβλέπει τὸ καθ' ἕκαστον ὅπερ ἀλλοιοῦται, ὅταν ὑφίσταται ὡς ὅλον, καὶ μόναι αἱ ιδιότητές του μεταβάλλονται· γεννᾶται δὲ καὶ φθείρεται ὅταν ἄρχεται ἢ παύη τοῦ νὰ ἦναι ὡς ὅλον (Περὶ γεν. καὶ φθορ. 1, 4)· ἀπεναντίας δὲ καθόλου θεωρουμένη ἡ γένεσις καὶ ἡ φθορὰ συμπίπτει μετὰ τῆς ἀλλοιώσεως, καὶ δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμῆ σύνθεσις καὶ ἀπσύνθεσις στοιχείων (Μετ. IV, 1). Ἀλλ' αὕτη ἐξαρτάται ἐκ τῆς τοπικῆς κινήσεως, ὥστε ἐπομένως καὶ τοῦτο τὸ εἶδος τῆς μεταβολῆς ἔχει τὸν ἔσχατον λόγον του εἰς τὴν τοπικὴν μεταβολήν (Φυσ. VIII, 7).

Οὐ μὴν ἀλλὰ πολὺ ἀπέχει ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν κίνησιν τῆς φύσεως κατὰ τινὰ ἀπλῶς μηχανικὸν τρόπον. Μάλιστα ἡ φυσικὴ του εἶναι ἀπ' εὐθείας ἀντίθετος τῆς δημοκριτείου ἀτομιστικῆς, ἣν καταπολεμεῖ διότι ἀφαιρεῖ πᾶσαν ποιωτικὴν ἀλλοίωσιν (Περὶ γεν. καὶ φθορ. I, 1). Αὐτὸς ἀποπειρᾶται ὅλαις δυνάμεσι νὰ ἐπαναγάγῃ τὴν κατὰ τὸ φαινόμενον μηχανικὴν ἀλλοίωσιν εἰς ποιωτικὴν, ὡς π. χ. τὴν μίξιν τῶν στοιχείων δὲν θεωρεῖ ἀπλῶς ὡς μηχανικὴν, ἀλλ' ὡς χημικὴν αὐτῶν σύνθεσιν, δηλ. ὡς τοιαύτην, ἐν ἣ ἀμφότερα ἐν δυνάμει μένουσι καὶ μετὰ ταῦτα οἷκ ἦσαν πρότερον, ἐν ἐνεργείᾳ ὁμῶς γίνονται τρίτον τι (Περὶ γεν. καὶ φθορ. I, 10). Ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐποψίν ἐξετάζων καὶ τὸ ἀρχαῖον ζήτημα ἂν ὁμοειδῆ ἢ ἑτεροειδῆ ὄντα ἐπενεργῶσιν ἐπ' ἀλλήλων τὸ λύει ὡσαύτως· τὸ ἐνεργοῦν καὶ τὸ πάσχον πρέπει μὲν νὰ ἦναι ἀντίθετα, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ γένους, δηλ. πρέπει ἐν δυνάμει μὲν νὰ ἦναι ταῦτά, ἀλλ' ἐν ἐνεργείᾳ καὶ κατὰ τὴν ὑπαρξίν των νὰ διακρίνωνται (αὐτόθ. κ, 7). Ἐὰν ὅθεν ὁ Ἀριστοτέλης θεωρῇ τὴν τοπικὴν κίνησιν ὡς τὴν ἀρχικὴν, διὰ τούτου δὲν ἐννοεῖ, ὅτι πᾶσα μεταβολὴ καὶ ἀλλοίωσις εἶναι ἀπλή τοπικὴ μεταβολή, ἀλλ' ὅτι πᾶσα μεταβολὴ ἐξαρτᾶται ἔκ τινος τοπικῆς μεταβολῆς· ἀπεναντίας τὸ σύνολον τῆς φύσεως θεωρεῖ κινούμενον οὐχὶ διὰ μηχανικῶν νόμων, ἀλλὰ διὰ τινος ἐσωτερικῶς δημιουργούσης δυνάμεως. Τὰ πάντα εἶναι τρόπον τινὰ ἔμψυχα (Περὶ γεν. Ζω. III, 11· τρόπον τινὰ πάντα ψυχῆς εἶναι πλήρη), καὶ ἡ κίνησις ἥτις αἰείποτε ἦν καὶ αἰείποτε ἔσται, εἶναι ἡ ἀθάνατος ζωὴ τῆς ὅλης φύσεως (Φυσ. VIII, 1· οὔτε ἐγένετο (κίνησις) οὔτε φθείρεται, ἀλλ' αἰεὶ ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται καὶ τοῦτ' ἀθάνατον καὶ ἀπαυστον ὑπάρχει τοῦς οὔσι, οἷον ζωῆτις οὔσα τοῖς φύσει συνεστῶσι πᾶσιν).

Τὰ μέχρι τοῦδε ρηθέντα ἀπέβλεπον τοὺς γενικοὺς ὅρους τῆς φυσι-

κῆς ὑπάρξεως κατὰ τὴν ὑλικὴν αὐτῆς πλευράν· ἀλλὰ τὸ ὑλικὸν εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεσις, ὁ ἀρνητικὸς ὅρος τῆς φυσικῆς ὑπάρξεως· ἀπεναντίας δὲ ἡ θετικὴ αὐτῆς αἰτία εἶναι τὸ εἶδος, ἡ μορφή ὑφ' ἧς ἡ ὕλη κινεῖται ἢ τὸ τέλος τῆς φύσεως.

Ὅτι πᾶν φυσικὸν ὄν ἔχει τέλος τι, εἶναι μία ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ Ἀριστοτέλους. α' Ὁ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν ποιοῦσιν ἀσκόπως (περὶ Οὐρ. I, 4· ὁ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιοῦσιν. — Αὐτόθι 11, 8· οὐδὲν ὡς ἔτυχε ποιεῖ ἡ φύσις. Περὶ Μερ. Ζω. I, 5· τὸ γὰρ μὴ τυχόντως ἀλλ' ἐνεκά τινος ἐν τοῖς τῆς φύσεως ἔργοις ἐστὶ καὶ μάλιστα. — IV, 10· ἡ φύσις ἐκ τῶν ἐνδεχομένων ποιεῖ τὸ βέλτιστον. — Περὶ γεν. Ζω. II, 6. Οὐδὲν ποιεῖ πάρεργον οὐδὲ μάτην ἡ φύσις. Ἡθ. N. X, 2). Ἡ φύσις εἶναι κατὰ τὸν λόγον αὐτῆς τελικὴ ἐνέργεια, διότι εἶναι ἀρχὴ τῆς κινήσεως, πᾶσα δὲ κίνησις ἔχει ὠρισμένον τι ἐξαγόμενον, ὅπερ ἐστὶ τὸ τέλος τῆς (Φυσ. II, 2, ἡ δὲ φύσις τέλος καὶ οὐ ἔνεκα, καὶ γὰρ συνεχοῦς τῆς κινήσεως οὔσης ἐστὶ τι τέλος τῆς κινήσεως τοῦτο ἔσχατον καὶ τὸ οὐ ἔνεκα. K. 8. ἐν ὅσοις τέλος ἐστὶ τι, τούτου ἔνεκα πράττεται τὸ πρότερον καὶ τὸ ἐφεξῆς. — Αὐτόθι. ἐπεὶ ἡ φύσις διττὴ, ἡ μὲν ὡς ὕλη, ἡ δ' ὡς μορφή, τέλος δ' αὕτη τοῦ τέλους δ' ἔνεκα τᾶλλα, αὕτη ἂν εἴη ἡ αἰτία ἢ οὐ ἔνεκα).

Ἡ μὲν λογικὴ ἀνάγκη τῆς ἀρχῆς ταύτης ἔγκειται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς κινήσεως καθὼ ἐντελεχείας· ἐμπειρικῶς δὲ ἀποδείκνυνται ἐκ τῆς κανονικότητος, μεθ' ἧς ἡ φύσις διὰ τινων μέσων παράγει ὠρισμένα ἀποτελέσματα· μάλιστα δὲ φέρει εἰς μαρτυρίαν ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐνστικτὸν τῶν ζώων, τὴν σκόπιμον κατασκευὴν τῶν φυτῶν καὶ αὐτὰ τὰ ἀνθρώπινα ἔργα, ἐφ' ὅσον πᾶσα τέχνη δὲν εἶναι εἰμὴ μίμησις ἢ συμπλήρωσις τῆς φύσεως· ἐπομένως ἡ σκοπιμότης τῆς μιᾶς προϋποθέτει τὴν τῆς ἄλλης (Φυσ. II, 8, Παρ. VIII, 1). Ἀλλὰ μὴν οὐδὲν γε ἄτακτον τῶν φύσει καὶ κατὰ φύσιν· ἡ γὰρ φύσις αἰτία πᾶσι τάξεως, ὅθεν ἡ ἀληθὴς οὐσία τῆς φύσεως συνίσταται εἰς τὴν μορφήν ἧτις ἐν ταύτῳ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς φύσεως καὶ τῆς φυσικῆς γενέσεως (Φυσ. II, 2. Μετ. V, 4), καὶ ἡ ἀναζήτησις τῶν τελικῶν αἰτίων εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ἀξιολογώτατον πρόβλημα τῆς φυσιοδιφίας (Φυσ. II, 9· περὶ Μερ. Ζω. I, 5).

Αὕτη ὅμως ἡ σκοπιμότης ἐν τῇ φύσει δὲν δύναται νὰ πραγματωθῇ ἐντελῶς διότι ἐκτὸς τῆς ἐλευθέρως ἐπιδράσεως τῆς μορφῆς ἀπαιτεῖται καὶ ἡ ἀναγκαία τῆς ὕλης, ἧτις δὲν δύναται νὰ νικηθῇ ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τῆς μορφῆς. Παρατηρήθη ἀνωτέρω, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀνευρίσκει ἐν τῇ ὕλει τὸν λόγον τοῦ συμβεβηκότος καὶ τῆς τυφλῆς ἀνάγκης, ἐφ' ὅσον τὸ συμβεβηκὸς εἶναι ἐκεῖνο ὅπερ δὲν συμβαίνει ἔνεκα τέλους τινός, ἀλλ' ἐνῷ ἐπιδιώκεται ἄλλοθεν τέλος τι ἀποτελεῖται ὡς τι πάρεργον διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀπαρκειτῆτων μέσων τοῦ αἰτίου. Αὕτη δὲ ἡ κατάστασις τῆς φυσικῆς ὑπάρξεως εἶναι.

ἡ αἰτία, δι' ἣν δὲν δυνάμεθα νὰ εὐρίσκωμεν τέλος τι δι' ἅπαντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ὄντα. Ναὶ μὲν ἡ φύσις ἐνεργεῖ σκοπίμως, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματίωσιν τοῦ τέλους παράγει καὶ πολλὰ περιττὰ καὶ ἐξ ἀνάγκης (περὶ Μερ. Ζω. IV, 1)· καταχρῆται μὲν οὖν ἐνίοτε ἡ φύσις εἰς τὸ ὠφέλιμον καὶ τοῖς περιττώμασιν, οὐ μὴν διὰ τοῦτο δεῖ ζητεῖν πάντα ἐνεκά τινος, ἀλλὰ τινῶν ὄντων τοιούτων ἕτερα ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει διὰ ταῦτα πολλά) ἂν καὶ ταῦτα πάλιν μεταχειρίζεται διὰ τὰ τέλη της ὅσον ἐνεστι, καὶ ὡς ἀγαθὸς οἰκονόμος οὐδὲν τι ἀποβάλλει (Περὶ γεν. Ζω. II, 6, ὡσπερ οἰκονόμος ἀγαθὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν ἀποβάλλειν εἴωθεν ἐξ ὧν ἔστι ποιῆσαι τι χρηστόν). Ἐντεῦθεν δὲ ἐξάγει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν τρόπον καθ' ὃν ἡ φύσις ἐν τῇ διαπλάσει καὶ τροφῇ τοῦ ζώικου ὀργανισμοῦ μεταχειρίζεται καὶ τὰ περιττώματα (γεν. Ζω. I, 18).

Ἐκ τῆς ἀντιδράσεως ταύτης ἦν ἡ ὕλη ἀντιτάττει εἰς τὴν μορφήν, ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὰ τέρατα (ἕκτακτα φυσικὰ φαινόμενα) καὶ τὰ ἐξαμβλώματα. Τὰ φαινόμενα ταῦτα θεωρεῖ ὡς στασιμότητα τῆς φύσεως ἐν τινὶ ἀτελεῖ ἐνεργείᾳ, ὡς ἀποτυχίαν τοῦ τέλους, ὅπερ ἡ φύσις ἐπιδιώκει ἐνεργοῦσα (Φυσ. II, 8, εἰ δὴ ἔστιν ἕνια κατὰ τέχνην ἐν οἷς τὸ ὀρθῶς ἐνεκά του, ἐν δὲ τοῖς ἀμαρτανομένοις ἐνεκα μὲν τινος ἐπιχειρεῖται ἀλλ' ἀποτυγχάνεται, ὁμοίως ἂν ἔχοι καὶ ἐν τοῖς φυσικοῖς καὶ τὰ τέρατα ἀμαρτήματα ἐκείνου τοῦ ἐνεκά του) καὶ εὐρίσκει τὸν λόγον τούτων καθότι ἡ μορφή δὲν κυριεύει τὴν ὕλην (περὶ γεν. Ζω. IV, 4, ἔστι γὰρ τὸ τέρας τῶν παρὰ φύσιν τι, παρὰ φύσιν δ' οὐ πᾶσαν ἀλλὰ τὴν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ· περὶ γὰρ τὴν αἰεὶ καὶ τὴν ἐξ ἀνάγκης οὐδὲν γίνεται παρὰ φύσιν.—Τὸ τέρας παρατηρεῖ ὅτι εἶναι τρόπον τινὰ κατὰ φύσιν, ὅταν μὴ κρατήσῃ τὴν κατὰ τὴν ὕλην, ἢ κατὰ τὸ εἶδος φύσις), προσέτι δὲ θεωρεῖ καὶ ὡς εἶδος τι τέρατος ἢ ὡς ἀποτυχίαν τοῦ τέλους τῆς φύσεως, τὸ νὰ μὴ ὁμοιάζωσιν οἱ παῖδες πρὸς τοὺς γονεῖς, μάλιστα δὲ πρὸς τὸν πατέρα (περὶ γεν. Ζω. II, 3, Ὁ μὴ εἰκῶς τοῖς γονεῦσιν εἶδει τρόπον τινὰ τέρας ἐστίν), τὸ νὰ γεννᾶται ἀγαθὸς ἐκ φαύλου, ἢ φαῦλος ἐξ ἀγαθοῦ (Πολ. I, 6, ἀξιούσι γάρ, ὡσπερ ἐξ ἀνθρώπου ἄνθρωπον καὶ ἐκ θηρίων γίνεσθαι θηρίον, οὕτω καὶ ἐξ ἀγαθῶν ἀγαθόν· ἡ δὲ φύσις βούλεται μὲν τοῦτο ποιεῖν πολλάκις οὐ μὲν τοι δύναται), τὸ νὰ μὴ ἀντιστοιχῇ ἡ κατάστασις τοῦ σώματος πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς (Πολ. I, 5, βούλεται μὲν οὖν ἡ φύσις καὶ τὰ σώματα διαφέροντα ποιεῖν τὰ τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν δούλων . . . συμβαίνει δὲ πολλάκις τούναντίον)· μάλιστα δὲ θεωρεῖ τὸ θῆλυ ὡς πρὸς τὸ ἄρρεν ὡς τι ἀτελὲς καὶ πεπηρωμένον διότι ἡ διαμορφοῦσα δύναμις τοῦ ἀνδρὸς δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν ἐκ τῆς γυναικὸς προσβληθεῖσαν ὕλην (περὶ γεν. Ζω. IV, 3, Αὐτόθι II, 3 τὸ γὰρ θῆλυ ὡσπερ ἄρρεν ἔστι πεπηρωμένον)· ὡσαύτως δὲ χαρακτηρίζει ἅπαντα τὰ ζῶα ὡς νανώδη ἀπέναντι τοῦ ἀνθρώπου· διότι ἐν αὐτοῖς

τὰ ὑπέρτερα μέλη τοῦ σώματος δὲν εἶναι εἰς ὀρθὴν σχέσιν πρὸς τὰ ὑποδεέστερα (περὶ Μερ. Ζω. IV, 10, πάντα γάρ ἐστι τὰ ζῶα νανώδη τᾶλλα παρὰ τὸν ἄνθρωπον. Νανώδη δὲ εἰσὶ καὶ τὰ παιδία. Μερ. Ζω. IV, 10) καὶ κατὰ τοῦτο ὡς ἀτελῆ ἀπόπειραν τῆς φύσεως πρὸς παραγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς βαθμὸν ἀναπτύξεως ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ παιδὸς κατάστασιν (Περὶ Ἱστορ. Ζω. VIII, 1, ἡ ψυχὴ τῶν παιδῶν μόλις διακρίνεται τῆς τῶν ζῶων) καὶ μεταξὺ δὲ αὐτῶν τῶν ζῶων πρέπει νὰ διακρίνονται τὰ τελειότερα τῶν ἀτελεστέρων, τὰ ζῶα π. χ. τὰ ὕφαιμα εἶναι τελειότερα ἢ τὰ ἄναιμα, τὰ χειροῆθη τῶν ἀγρίων (Περὶ γεν. Ζω. II, 1) τὰ ἔχοντα ἓν μόνον κέντρον τῆς ὀργανικῆς ζωῆς τελειότερα ἢ τὰ ἔχοντα πλείονα (Περὶ Μερ. Ζω. IV. 5) καὶ τὰ φυτὰ δὲ ἐν γένει παραβαλλόμενα πρὸς τὰ ζῶα εἶναι ἀτελῆς βαθμὸς ἀναπτύξεως (Περὶ γεν. Ζω. III, 7)· διότι καὶ αὐτὰ ἐνεργοῦσι σκοπίμως, εἰ καὶ ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένα (Φυσ. II. 8 καὶ ἐν τοῖς φυτοῖς ἐνεστι τὸ ἐνεκά του, ἤττον δὲ διήρθρωται). Καὶ εἰς τὰ κατὰ τὸ φαινόμενον ἀνόργανα ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει βαθμὸν τινα ἐλάχιστον ζωῆς. Ἡ φύσις λοιπὸν ὡς ὅλον εἶναι ἢ διὰ τῆς μορφῆς ἐνέργεια τῆς βαθμιαίας ἀναπτύξεως τῆς ὕλης, εἶναι ἢ ἐνέργεια τῆς αἰεὶ ἐντελεστέρας ἀναπτύξεως τῆς ζωῆς — αὕτη εἶναι ἡ ἰδέα ἣτις προΐσταται ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους λέγοντος, ὅτι τὸ πρότερον τῇ φύσει ἢ μορφῇ, ἀνάγκη κατὰ τὴν χρονικὴν γένεσιν νὰ ἦναι ὕστερον, διότι πᾶσα γένεσις εἶναι κίνησις τις ἐκ τῆς ὕλης εἰς τὴν μορφήν, καὶ εἰς ὅλα ἢ ἀρχὴ (δηλ. τὸ λόγῳ πρότερον) εἶναι καὶ τὸ τελευταῖον (Περὶ Μερ. Ζω. II, 1. Τὰ ὕστερα τῇ γενέσει πρότερα τὴν φύσιν ἐστί, καὶ πρῶτον τὸ τῇ γενέσει τελευταῖον. . . τῷ μὲν οὖν χρόνῳ προτέραν τὴν ὕλην ἀναγκαῖον εἶναι καὶ τὴν γένεσιν, τῷ λόγῳ δὲ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἐκάστου μορφήν.—Μετ. IX, 8. ἅπαν ἐπ' ἀρχὴν βαδίζει τὸ γιγνόμενον καὶ τέλος· ἀρχὴ γὰρ τὸ οὐ ἐνεκά, τοῦ τέλους δ' ἐνεκά ἢ γένεσις)· διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀνάγκη τὸ σύνθετον νὰ ἦναι ὕστερότερον τοῦ ἀπλοῦ, τὸ ὀργανικὸν τοῦ ἀνοργάνου. Αὕτη δὲ ἡ ἔννοια προβαίνει ἐτι ὀριστικώτερον εἰς τὴν παρατήρησιν τῆς ὀργανικῆς φύσεως, ἐν ἣ ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτος ἀνεκάλυψε μετ' ὀξύδερκειας τὴν ἀδιάκωπον μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀψύχου εἰς τὸ ἔμψυχον, ἀπὸ τοῦ ἀτέλοῦς εἰς τὸ τέλειον, καὶ ὅτι ἡ ἐνέργεια αὕτη πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς ὀλότης, ῥητῶς τὸ ἐξέφρασε διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης, ὅτι ἡ φύσις δὲν εἶναι ἀσυνάρτητος, ὡς μοχθηρὰ τραγωδία (Μετ. XIII, 3· οὐκ ἔοικε δ' ἡ φύσις ἐπεισοδιώδης οὐσα ἐκ τῶν φαινομένων ὡσπερ μοχθηρὰ τραγωδία) Παραβ. αὐτόθι XII, 10). Ταύτης δὲ τῆς ἀρχῆς τὴν ἀρχὴν ἐπιδιώκει εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ συστήματος τοῦ παντός, ἰδοῦ δὲ αἱ κυριωδέστεραι θεωρίαι του.

Ὁ ὑπὸ τοῦ πρώτου κινουῦντος κινούμενος κόσμος εἶναι καὶ αὐτὸς ὡς τὸ κινουῦν, εἰς (Μετ. XII, 8. ἐν ἄρα καὶ λόγῳ καὶ ἀριθμῷ, τὸ πρῶτον

κινούν και τὸ κινούμενον ἄρα αἰεὶ καὶ συνεχῶς ἐν μόνον· εἰς ἄρα οὐρανὸς μόνος. Περὶ Οὐρ. I, 8, 9). Αὐτὸς παριστάνει ὅλον ἀλληλουχούμενον, καλῶς διατεταγμένον σύστημα. Τὸ σχῆμα τοῦ παντὸς εἶναι σφαῖρα, καὶ μάλιστα ἀκριβής, πλήρης, κατ' ἀκρίβειαν ἔντορος, (Περὶ Οὐρ. II, 4). Πρέπει δὲ νὰ παραδεχθῶμεν τοῦτο, καὶ διότι ἡ σφαῖρα εἶναι τὸ τελειότατον σχῆμα, καὶ διότι κατὰ ταύτην τὴν περίπτωσιν δύναται νὰ νοηθῇ ἡ κίνησις τοῦ κόσμου χωρὶς νὰ ὑποθέσωμεν τόπον κενὸν ἐκτὸς αὐτοῦ. Τὰ ἐξωτερικὰ ὅρια τοῦ κόσμου ἀπαρτίζει ὁ οὐρανὸς τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων, ἢ, καθὼς ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὀνομάζει, ὁ πρῶτος οὐρανός. Αὐτὸς περιέχει τὸ πᾶν, καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ οὔτε χῶρος οὔτε χρόνος εἶναι. Εἶναι σφαιροειδῆς θόλος, εἰς ὃν στερεοῦνται ἀναρίθμητοι ἐπίσης σφαιροειδεῖς ἀστέρες. Ἡ κίνησις τοῦ πρώτου οὐρανοῦ εἶναι ἡ κυκλική, διότι αὕτη εἶναι ἡ τελειοτάτη, καὶ διότι μόνη ἡ κυκλική, ἢ ἐν ἑαυτῇ περιφορᾷ, δύναται νὰ ᾔδειξεν αἰδίως, οὐχὶ ὅμως ἢ καθ' εὐθείαν γραμμὴν κίνησις. Ἡ κίνησις τοῦ οὐρανοῦ εἶναι ὁμοιόμορφος καὶ ἄτρεπτος, ἐκ τῆς ἀρίστης πλευρᾶς τῆς δεξιᾶς. (Περὶ Οὐρ. II, 5, 6). Κατὰ τὴν οὐσίαν τοῦ ὁ πρῶτος οὐρανός εἶναι τὸ τελειότερον μέρος τοῦ κόσμου, διότι ἴσταται ἐγγύς τοῦ πρώτου κινουμένου καὶ εἶναι τὸ πρῶτον κινούμενον. Σὺγκείται ἐκ μιᾶς ὕλης, ἐξ αἰθέρος, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἶναι ἀνεπίδεκτος ἀλλοιώσεως, διότι πᾶσα γένεσις μεταβαίνει ἀπὸ τοῦ ἀντιθέτου εἰς τὸ ἀντίθετον· ἀλλ' ἀναλλοίωτος καὶ ἀπαθὴς ἔχει διὰ παντὸς τὴν ἀρίστην καὶ αὐταρκεστάτην ζωὴν (Περὶ Οὐρ. I, 9, ἅμα δὲ δῆλον ὅτι οὐδὲ τόπος οὐδὲ κενὸν οὐδὲ χρόνος ἐστὶν ἔξω τοῦ οὐρανοῦ. . . διόπερ οὔτ' ἐν τόπῳ τάκει πέφυκεν, οὔτε χρόνος αὐτὰ ποιεῖ γηράσκειν, οὔτ' ἐστὶν οὐδενὸς οὐδεμία μεταβολὴ τῶν ὑπὲρ τὴν ἐξωτάτην τεταγμένην φορᾶν, ἀλλ' ἀναλλοίωτα καὶ ἀπαθῆ τὴν ἀρίστην ἔχοντα ζωὴν, καὶ τὴν αὐταρκεστάτην διατελεῖ τὸν ἅπαντα αἰῶνα, — ὅθεν καὶ τοῖς ἄλλοις ἐξήρτηται, τοῖς μὲν ἀκριβέστερον τοῖς δὲ ἀμαυρῶς, τὸ εἶναί τε καὶ ζῆν).

Ἦντο ἐντελής εἶναι ὁ χῶρος τῶν πλανητῶν, ἐν οἷς ὁ Ἀριστοτέλης ἐκτὸς τῶν πέντε πλανητῶν τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις γνωστῶν συγκαταριθμεῖ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην. Εἶναι δὲ ἀτελέστερος τοῦ πρώτου οὐρανοῦ διότι ἀπέχει μᾶλλον τοῦ πρώτου κινουμένου. Ἀντὶ δὲ τῆς μιᾶς σφαίρας τῆς φερούσης πολλὰ οὐράνια σώματα, ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα πολλαὶ σφαῖραι, ὧν ἐκάστη περιέχει ἓνα μόνον ἀστὲρα (Περὶ Οὐρ. II, 12 — Μετ. XII, 8). Ἡ κίνησις τῶν πλανητικῶν σφαιρῶν δὲν εἶναι ἡ ἀπλή κυκλικὴ κίνησις, ἀλλ' ἀνομοιόμορφος, ἀκανόνιστος σύνθετος ἐκ λοξοειδῶν κινήσεων καὶ ἡ κίνησις τῶν σφαιρῶν τούτων δὲν προχωρεῖ ἀπὸ τῆς δεξιᾶς εἰς τὰ ἀριστερά, ἀλλὰ τὸ ἀνάπαλιν (Περὶ Οὐρ. II, 2). Ἐπομένως δὲν δύναται νὰ ἐκπηγάσῃ ἐκ τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν ἀναγκάζεται ὅθεν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ὑποθέσῃ δι' ἕκαστον τῶν ἑπτὰ πλανητικῶν σφαιρῶν ἴδιον κινουόν. Τὰ κινουόμενα ταῦτα θεω-

ρεῖ, καθὼς αὐτὴν τὴν θεότητα, ὡς αἰδία, ἀκίνητα καὶ ἄϋλα ὄντα. (Μετ. XII, 8, 4, ἐπεὶ ὁρῶμεν παρὰ τὴν τοῦ παντός ἀπλὴν φορὰν, ἣν κινεῖν φαμέν τὴν πρώτην οὐσίαν καὶ ἀκίνητον, ἄλλας φορὰς οὐσας τὰς τῶν πλανητῶν αἰδίους, ἀνάγκη καὶ τούτων ἐκάστην τῶν φορῶν ὑπὸ ἀκινήτων τε κινεῖσθαι καὶ αἰδίου οὐσίας· φανερόν τοίνυν, ὅτι τοσαύτας οὐσίας ἀναγκαῖον εἶναι τὴν τε φύσιν αἰδίου καὶ ἀκινήτους καὶ ἄνευ μεγέθους). Ὅπως δὴποτε ὁμως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα καὶ οἱ πλανῆται ἀνήκουσιν εἰς τὴν τάξιν τῶν θειοτάτων μεταξὺ τῶν ὁρατῶν, μεταξὺ τῶν ἀπαθῶν καὶ ἀτρέπτων ὄντων, τετυχηκότων τοῦ ἀρίστου τέλους (Μετ. XII, 8, εἰδὲ μηδεμίαν οἶόν τ' εἶναι φορὰν μὴ συντείνουσιν πρὸς ἄστρου φορὰν, ἔτι δὲ πᾶσαν φύσιν καὶ πᾶσαν οὐσίαν ἀπαθῆ καὶ καθ' αὐτὴν τοῦ ἀρίστου τετυχηκυῖαν τέλους εἶναι δεῖ νομίζειν— Ἠθικ. Νικ. VI, 7. ἀνθρώπου ἄλλα πολὺ θειότερα τὴν φύσιν, οἶον φανερώτατά γε ἐξ ὧν ὁ κόσμος συνέστηκεν).

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ παντός εὐρίσκεται ὡσαύτως σφαιρὰ τις ἄλλ' ἀκινήτως ἠρεμοῦσα, ἡ γῆ. Εἶναι τὸ ἀτελέστατον μέρος τοῦ κόσμου, διότι πλεῖστον ἀπέχει τοῦ πρώτου κινουῦντος. Ἐν αὐτῇ ἐπικρατεῖ ἀντὶ τῆς ἀμεταβλησίας τοῦ πρώτου οὐρανοῦ ἀδιάλειπτος γένεσις καὶ φθορά. Ὁ λόγος τῆς μεταβολῆς ταύτης τῆς ἐπικρατοῦσης ἐπὶ τοῦ ὑπὸ αὐτὴν σελήνην διαστήματος, εἶναι ἡ ἀνομοιομορφος κίνησις τῶν πλανητικῶν σφαιρῶν. Ἐὰν ἐπέδρα ἐπὶ τῆς γῆς μόνος ὁ πρῶτος οὐρανός, ἤθελε παράγει διὰ τῆς ὁμοιομόρφου κινήσεώς του ἢ σταθερὰν γένεσιν ἢ σταθερὰν φθοράν. Ἄλλ' οἱ πλανῆται μάλιστα δὲ ὁ ἥλιος ἐξασκουσιν ἐπ' αὐτῆς ἄνισον ἐπιρροὴν ἕνεκα τῆς ἀνομοιομόρφου κινήσεώς των, ἐνῶ ὅτε μὲν προσεγγίζουσιν ὅτε δὲ ἀπομακρύνονται τῆς γῆς, καὶ ἐντεῦθεν προκύπτει ἢ ἐπὶ τῆς γῆς ἐπικρατοῦσα ἀμοιβὴ τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς (Περὶ γεν. καὶ φθορ. 11, 10). Καὶ ἐν ταύτῃ ὁμως τῇ ἀμοιβῇ τῆς γενέσεως καὶ φθορᾶς ἡ γῆ μετέχει εἰς τὸ εἶδος τῆς τῆς ἀμεταβλησίας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς συνεχείας τῆς κινήσεώς του, ἐφ' ὅσον ἡ ἀμοιβὴ ἐκείνη προχωρεῖ εἰς ἀπέραντον περίοδον. Διὰ τοῦ ἀπέραντου τῆς γενέσεώς της τὰ γῆϊνα μιμοῦνται τὴν αἰδιότητα καὶ ἀμεταβλησίαν τῶν οὐρανίων. Ἐπειδὴ τὸ ἀφιστάμενον πόρρω τῆς ἀρχῆς, δὲν δύναται νὰ ἔχη αἰδίου οὐσίαν, διὰ τοῦτο ὁ θεὸς ἐδωρήσατο αὐτῷ ἀδιάλειπτον γένεσιν, ἀναπληρώσας οὕτω τὸ ἔλλειμμα (περὶ γεν. καὶ φθορ. II, 10). Ἐπεὶ γὰρ ἐν ἅπασιν αἰεὶ τοῦ βελτίονος ὀρέγεσθαι φαμέν τὴν φύσιν, βέλτιον δὲ τὸ εἶναι ἢ τὸ μὴ εἶναι, τοῦτο δ' ἀδύνατον ἐν ἅπασιν ὑπάρχειν διὰ τὸ πόρρω τῆς ἀρχῆς ἀφίστασθαι, τῷ λειπομένῳ τρόπῳ συνεπλήρωσε τὸ ὅλον ὁ θεός, ἐνδεδελεχῆ ποιήσας τὴν γένεσιν οὕτω γὰρ ἂν μάλιστα συνείροιο τὸ εἶναι (οὕτως ἀναπληροῦται τὸ ἔλλειμμα ἐν τῷ εἶναι) διὰ τὸ ἐγγύτατον εἶναι τῆς οὐσίας τὸ γίνεσθαι αἰεὶ κατὰ τὴν γένεσιν). Ὅθεν εἰ καὶ ἡ γῆ εἶναι τὸ ἀτελέστατον

μέρος τοῦ κόσμου, εἶναι ὅμως καὶ αὐτὴ στιγμὴ τις εἰς τὴν τελειότητα τοῦ παντός, ἐπομένως δὲ ὡς ἐκ τῶν ἐνδεχομένων τελεία.

Ὅθεν τὸ πᾶν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην διακρίνεται εἰς δύο βασιλεία, τὰ ἐκεῖ καὶ τὰ ἐνθάδε. Τὰ ἐκεῖ ἢ ὁ χῶρος τοῦ οὐρανοῦ εἶναι τὸ βασιλείον τῆς ἀτρέπτου οὐσίας καὶ τῆς ἀναλλοιώτως ἴσης κινήσεως. Τὰ ἐνθάδε ἢ ὁ ὑπὸ τὴν σελήνην χῶρος εἶναι τὸ τῆς ἀπείρου ἀλλοιώσεως, ἐνταύτῳ δὲ ἡ σφαῖρα ἔνθα δι' αὐτὸ τοῦτο ἀναπτύσσεται ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τῆς ὀργανικῆς ζωῆς ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἀνωτέρων κοσμικῶν σωμάτων, ἐφ' ὅσον ἡ ὕλη, ἣτις ὑπὸ τὴν σελήνην ἔχει μέγιστον κράτος ἐπὶ τοῦ εἶδους, ἀναπτύσσεται πάλιν εἰς ἐντελεστέραν μορφήν διὰ τῶν ὀργανικῶν ὄντων μάλιστα δὲ διὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄπαντα τὰ προϊόντα τῆς ὀργανικῆς φύσεως δεικνύουσι κατὰ τὴν κατασκευὴν των καὶ κατὰ τὰς ζωϊκὰς λειτουργίας των μεγάλην σκοπιμότητα. Ἐντεῦθεν συνάγομεν ὅτι ἡ δημιουργὸς τούτων, ἡ φύσις, οὐδὲν ποιεῖ περιττὸν οὔτε μάτην ἀλλὰ σκοπίμως, ὅτι φιλεῖ νὰ παραγάγῃ ἐκ τῶν ἐνδεχομένων τὸ βέλτιστον, καὶ ὅτι ἀποβλέπει εἰς τι ἰδανικὸν ὅπερ ζητεῖ νὰ πραγματιώσῃ (περὶ Οὐρ. 1, 4 ὁ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιῶσιν. II, 8. οὐδὲν ὡς ἔτυχε ποιεῖ ἡ φύσις. — Περὶ γεν. Ζω. II, 6· οὐδὲν ποιεῖ πάρεργον οὔτε μάτην ἡ φύσις. — Περὶ Μερ. Ζω. 4, 10· ἡ φύσις ἐκ τῶν ἐνδεχομένων ποιεῖ τὸ βέλτιστον). Ἐὰν δ' αὕτη οὐχ ἦττον πολλακίς ἀποτυγχάνῃ τοῦ σκοποῦ της, παράγῃ περιττὸν, ἀσκοπον καὶ πεπηρωμένον, τοῦτο ἔχει διπλοῦν λόγον. Ὁ μὲν εἶναι ὅτι δὲν ἔχει συνείδησιν τῶν ἐργασιῶν της, δὲν ἐνεργεῖ δι' ἐλλόγου σκέψεως καὶ καθαρᾶς διανοίας, ἀλλὰ δι' αὐτομάτων τάσεων (Φυσ. II, 8). Ὁ δὲ δεύτερος λόγος εἶναι, ὡς παρετηρήσαμεν ἀνωτέρω, ἡ ἀντίδρασις τῆς ὕλης, ἣτις ἐναντιοῦται εἰς τὴν τάσιν τῆς φύσεως πρὸς πραγματίωσιν τῆς μορφῆς· ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιδράσεως ταύτης εἶναι τὰ πεπηρωμένα, περιττά, περιττώματα καὶ τέρατα. Ἐὰν κατώρθωνεν ἡ φύσις ἐκ πρώτης ἀφετηρίας νὰ κατακρατήσῃ ἐντελῶς τῆς ὕλης, ἠθέλεν ἐπιτύχει ἀμέσως τὸ τέλος της, τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλ' ὡς ἡ τέχνη, οὕτω καὶ αὐτὴ παρήγαγε τὸ βέλτιστον μετὰ μακρὰν ἐξάσκησιν, καὶ πρὶν ἢ τύχῃ τοῦ σκοποῦ της, διῆλθε διὰ πολλῶν ματαιωθέντων δοκιμῶν καὶ ἀτελῶν ἔργων. Οὕτω θεωρουμένη ἡ φύσις φαίνεται ὡς ἐνέργεια τῆς βαθμιαίας ἐπικρατήσεως τῆς μορφῆς ἐπὶ τῆς ὕλης. Τὴν ἐνέργειαν ταύτην ἐπιδιώκει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ καθ' ἕκαστα αὐτῆς βήματα, ἔνθα κύριός του σκοπὸς εἶναι νὰ καταδείξῃ τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τῆς φύσεως, τὴν ἀδιάκοπον πρόοδον ἀπὸ τοῦ ἀτελοῦς ἐπὶ τὸ τέλειον.

Τὰ βήματα, ἅτινα ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἐντὸς τῆς ὀργανικῆς φύσεως, εἶναι τρία· φυτὸν, ζῶον, ἄνθρωπος. Καὶ εἰς τὰ τρία ταῦτα ἀνήκει ψυχὴ τις· διότι ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ πρώτη ἐντελέχεια, δηλαδὴ ἡ ἀρχικὴ ζωϊκὴ ἀρχὴ τοῦ ὀργανικοῦ σώματος (περὶ Ψυχ. II, 1, εἰ

δέ τι κοινόν ἐπὶ πάσης ψυχῆς δεῖ λέγειν, εἴη ἂν ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ) ἢ ἀκριβέστερον ἢ ψυχὴ εἶναι ἢ ἀρχὴ τοῦ σώματος κατὰ τὰς τρεῖς δυνατὰς σχέσεις, ὡς ἡ οὐσία καὶ ὁ λόγος, ὡς ἡ κινουσα αἰτία, καὶ ὡς τὸ οὐ ἔνεκα (Αὐτόθι II, 4). Ἡ κατάστασις ἐκάστου ὀργανικοῦ σώματος ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς πρὸς τὴν ψυχὴν ἀναφορᾶς του, διότι ἡ φύσις διανέμει, ὡς ἄνθρωπος φρόνιμος, εἰς ἕκαστον τὸ ὄργανον ἐκεῖνο ὅπερ δύναται νὰ μεταχειρίζεται (περὶ Μερ. Ζω. I, 5· ἐπεὶ δὲ τὸ ὄργανον πᾶν ἔνεκά του, τῶν δὲ τοῦ σώματος μορίων ἕκαστον ἔνεκά του, τὸ δ' οὐ ἔνεκα πρᾶξις τις, φανερόν ὅτι καὶ τὸ σύνολον σῶμα συνέστηκε πρᾶξεώς τινος ἔνεκα πλήρους . . . ὥστε καὶ τὸ σῶμα πῶς τῆς ψυχῆς ἔνεκεν, καὶ τὰ μόρια τῶν ἔργων πρὸς ἃ πέφυκεν ἕκαστον.— IV, 10· ἡ δὲ φύσις αἰεὶ διανέμει, καθ' ἅπερ ἄνθρωπος φρόνιμος ἕκαστον τῶ δυναμένῳ χρῆσθαι).

Ἄλλὰ τὰ βήματα τῆς ὀργανικῆς ἀναπτύξεως προσδιορίζονται διὰ τῶν διακρίσεων τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπὸ ταύτην τὴν ἔφοψιν διακρίνει τὴν *θρεπτικὴν* ψυχὴν, ἢ φυτικὴν, τὴν αἰσθητικὴν ἢ τὴν ζωϊκὴν ἔνθα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ προστίθεται ὡς τρίτον ὁ νοῦς (Περὶ ψυχ. II, 2). Πρὶν δὲ προσδιορίσωμεν ἀκριβέστερον τὴν διάκρισιν ταύτην παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐν γένει ἐκφράζει ταύτην τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν, ὅτι τὸ ἀνώτερον βῆμα δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ τοῦ κατωτέρου, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ ἀνάπαλιν (Περὶ Ψυχ. II 3), ὅτι ἐπομένως αἱ κατώτεραι ψυχικαὶ ἐνέργειαι ἔχουσι τοιαύτην σχέσιν πρὸς τὰς ἀνωτέρας, ὅταν τὰ μέσα πρὸς τὸν σκοπὸν, καθὼς διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ κατὰ τὴν γένεσιν τοῦ ἀτόμου πρῶτον σχηματίζεται ἡ θρεπτικὴ, καὶ κατόπιν ἡ αἰσθητικὴ καὶ κινητικὴ ψυχὴ (Περὶ γεν. Ζω. II. 3).

Αἱ λειτουργίαι τῆς φυτικῆς ψυχῆς ἢ *θρεπτικῆς* συνίστανται εἰς τὴν τροφήν καὶ τὴν διάδοσιν τοῦ γένους. Περὶ Ψυχ. II, 1. 2. 4.— Περὶ Μερ. Ζω. II, 1, IV, 5.—ιστορ. Ζω. VIII. 1). Ἀπεναντίας δὲ δὲ ἡ κίνησις καὶ ἡ αἰσθησις καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτῶν, ἡ ψυχὴ αἰσθητικὴ λείπει εἰς τὰ φυτὰ· οὐδὲν ἔχουσι κέντρον (μεσότητα) τῆς ζωῆς των (Περὶ Ψυχ. II, 12) ὡς δείκνυται ἐκ τούτου· αὐτὰ κατὰ μέγα μέρος ἐπιζῶσι καὶ ὅταν διατμηθῶσι κατὰ τοῦτο ὁμοιάζουσι πρὸς συμπεφυκότα ζῶα, καὶ ἔχουσι μὲν ἐν ἐνεργείᾳ μίαν ψυχὴν, ἀπεναντίας δὲ ἐν δυνάμει πολλάς. (Περὶ Νεο. καὶ Γρ. η, 2 (περὶ τινῶν ἐντόμων, ἅτινα ὡς τὰ φυτὰ διαιροῦμενα ζῶσι) εἰκόμασι γὰρ τὰ τοιαῦτα τῶν ζῶων πολλοῖς ζῶοις συμπεφυκόσι. Περὶ Ψυχ. II, 2, ὡς οὔσης τῆς ἐν τούτοις ψυχῆς ἐντελεχείᾳ μὲν μιᾶς ἐν ἐκάστῳ φυτῷ, δυνάμει δὲ πλειόνων). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ τὰ φυτὰ οὐδέπω εἰσὶ διακεκριμένα ἐν αὐτοῖς (Περὶ γεν. Ζω. I, 20). Ὁ ὅλος αὐτῶν ὀργανισμὸς εἶναι ἔτι ἀπλούστερος (Περὶ Ψυχ. II, 1) τὸ ἔνεκά του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβῶς ἐν αὐτῷ (Φυσ. II, 8· καὶ ἐν τοῖς φυτοῖς ἔνεστι τὸ ἔνεκά του

ἦττον δὲ διήρθρωται) καὶ αὐτὴ ἡ θέσις τῶν μετὰ τοῦ θρεπτικοῦ μέρους πρὸς τὰ κάτω, ἐρριζωμένη ἐν τῇ γῆ, δεικνύει τὴν ὀλιγωτέραν αὐτῶν ἀνάπτυξιν (Περὶ Ψυχ. II, 4). Ὅσον δὲ ἐλλιπῆ εἶναι ὑπὸ ταύτην τὴν ἐποψιν τοσοῦτω ὑψηλὴ εἶναι ἀπεναντίας ἡ λειτουργία τῆς θρεπτικῆς ψυχῆς μάλιστα δὲ ἡ διάδοσις τοῦ γένους, διότι αὕτη κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλάτωνα εἶναι ὁ τρόπος καθ' ὃν τὸ θνητὸν μετέχει ἀθανασίας, καθὼς ἐν γένει τὸ γήϊνον διὰ τοῦ ἀπεράντου τῆς γενέσεώς του μιμεῖται τὸ ἀναλλοίωτον τοῦ οὐρανίου, οὕτω διὰ τὰ ἔμψυχα ὄντα ἡ διάδοσις τοῦ γένους εἶναι τὸ μέσον ἐντὸς τοῦ ὠρισμένου εἴδους τῶν νὰ μετέχωσι τῆς ἀθανασίας καὶ τοῦ θεοῦ (περὶ γεν. Ζω. II, 1· ἐπεὶ γὰρ ἀδύνατος ἡ φύσις τοῦ τοιοῦτου γένους αἰδιδίος εἶναι, καθ' ὃν ἐνδέχεται τρόπον, κατὰ τοῦτον ἐστὶν αἰδιδίον τὸ γιγνόμενον, ἀριθμῶ μὲν οὖν ἀδύνατον... εἶδει δ' ἐνδέχεται, διὸ γένος αἰεὶ ἀνθρώπων καὶ ζῶων ἐστὶ καὶ φυτῶν.—Περὶ Ψυχ. II, 4· φυσικώτατον γὰρ τῶν ἔργων τοῖς ζῶσι, ὅσα τέλεια καὶ μὴ πηρώματα, ἢ τὴν γένεσιν αὐτομάτην ἔχει, τὸ ποιῆσαι ἕτερον οἶον αὐτό, ζῶον μὲν ζῶον, φυτὸν δὲ φυτόν, ἵνα τοῦ αἰεὶ καὶ τοῦ θεοῦ μετέχωσιν ἢ δύνονται)· ἐπειδὴ ὅθεν αὕτη ἐμφανίζεται πρῶτον εἰς τὰ φυτά, δείκνυται ἐνταῦθα σημαντικὴ πρόοδος ὡς πρὸς τὸ ἀνόργανον.

Ἀλλὰ βεβαίως πολλῶ ἀνωτέραν τάξιν ἐπέχει τὸ ζῶον. Ἡ ἐνότης τοῦ σωματικοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι τὸ ὅλον σῶμά του κατεσκευάσθη ἕνεκεν τῆς ψυχῆς καὶ ὡς ὄργανον τῆς ψυχῆς. Ἐκαστον μέλος τοῦ σώματός του εἶναι ἕνεκά του, ἕνεκεν ὠρισμένου τινὸς ἔργου. (Περὶ Μερ. Ζω. I, 5· ἐπεὶ δὲ τὸ ὄργανον πᾶν ἕνεκά του, τῶν δὲ τοῦ σώματος μορίων ἕκαστον ἕνεκά του, τὸ δὲ οὐ ἕνεκα πράξις τις, φανερὸν ὅτι καὶ τὸ σύνολον σῶμα συνέστηκε πράξεώς τινος ἕνεκα· ὥστε καὶ τὸ σῶμά πως τῆς ψυχῆς ἕνεκεν, καὶ τὰ μόρια τῶν ἔργων ἕνεκεν, πρὸς ἃ πέφυκεν ἕκαστον. Ἔτι δὲ τὸ ζῶον ἔχει κέντρον τι τοῦ σωματικοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ, ὅπερ εἰς τὰ τελειότερα ζῶα εἶναι ἡ καρδία. Εἰς ταύτην δὲ τὴν ἐνότητα τοῦ σώματος προστίθεται εἰς τὸ ζῶον καὶ ἡ ἐνότης τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας. Αἱ ἐξωτερικαὶ ἐντυπώσεις συνέρχονται εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰσθητικῆς ψυχῆς, καὶ μετὰ τῆς αἰσθήσεως συνάπτεται αἴσθημά τι τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου· καὶ μετὰ τούτου τὸ ὀρεκτικόν. Ἐκτὸς δὲ τούτου παρὰ τοῖς ζῴοις παρίσταται τὸ πρῶτον ἢ διανομὴ τῶν τοῦ φύλου λειτουργιῶν εἰς διάφορα ἄτομα (Περὶ γεν. Ζω. I, 25)· εἶτα τὸ ἄρρεν σχετίζεται πρὸς τὸ θῆλυ, ὡς τὸ εἶδος καὶ τὸ κινεῖν αἴτιον πρὸς τὴν ὕλην, δηλ. κατὰ τὴν γέννησιν ἐμψύχου ὄντος τὸ μὲν ἄρρεν παρέχει πρὸς αὐτὸ τὸ εἶδος, τὸ δὲ θῆλυ τὴν ὕλην ἢ τὸ σῶμα (Περὶ γεν. Ζω. II, 3. Μετ. I, 6). Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς σφαίρας ταύτης τῶν ζῴων παρατηρεῖται προοδευτικὴ τι ἀνάπτυξις. Τὰ ἀνώτερα εἶδη προέχουσι τῶν ὑποδεεστέρων κατὰ τὸ ὀρθὸν ἀνάστημα, κατὰ τὴν ἐπιδεκτικὴν αὐθορμήτου τοπικῆς μ

ταβάσεως, κατὰ τὴν κίνησιν ἐμψύχων ὄντων, κατὰ τὴν φωνὴν ὡς ἐκφρασίαν τῆς αἰσθήσεως, ἔτι δὲ καὶ κατὰ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν μνήμην. Τὸ ἐντελέστατον ζῶον εἶναι ὁ ἄνθρωπος (Ἱστορ. Φυσ. Ζω. IX, I. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν φύσιν ἀποτετελεσμένην) ἀλλ' εἰς συμπλήρωσιν τοῦ ζωϊκοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ προστίθεται καὶ ἄλλη ὑψηλοτέρα ἀρχή, ὁ νοῦς, οὐτινος ἢ κτῆσις τὸν ἐξάγει ὑπεράνω τῶν ἄλλων ζῶων.

Ἀλλὰ τὴν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἔρευναν μὴ δυνάμενοι ν' ἀποσπάσωμεν τῆς γενικῆς ἐρεύνης περὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς πρέπει ἐπομένως νὰ τὴν συνδέσωμεν πρὸς τὰ ἀνωτέρω ρηθέντα. Εἶδομεν προηγουμένως πῶς προσδιορίζει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐννοίαν τῆς ψυχῆς, ἣτις κατ' αὐτὸν εἶναι ἐν γένει ἡ μορφή καὶ ἡ ζωϊκὴ ἀρχὴ τοῦ ὀργανικοῦ σώματος. *ἐντελέχεια πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ* (Περὶ Ψυχ. II, I. εἶ τι κοινὸν ἐπὶ πάσης ψυχῆς δεῖ λέγειν, εἴη ἂν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ). Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο ἀληθεύει καὶ ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Καὶ ἂν δὲ ἔχη τὴν αὐτὴν σχέσιν πρὸς τὸ σῶμα, ἦν τὸ εἶδος πρὸς τὴν ὕλην. Ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ σώματος, ὡς τὸ εἶδος ἄνευ τῆς ὕλης, ὡς ὁ ἀνδριάς ἄνευ τοῦ χαλκοῦ, ψυχὴ ἄνευ σώματος δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὡς τὸ βαδίζειν ἄνευ ποδῶν, ἢ τὸ ἰρᾶν ἄνευ ὀφθαλμῶν. (Περὶ γεν. Ζω. II, 3. Τὴν ψυχὴν ἄνευ σώματος, ἀδύνατον ὑπάρχειν, οἷον βαδίζειν ἄνευ ποδῶν)· τὸ νὰ ζητῆ τις ἂν ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα ἦναι ἐν, τὸ θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης ἄτοπον, ὡς τὸ νὰ ἐρωτᾷ ἂν τὸ κηρίον καὶ ἡ μορφή του εἶναι ἐν. εἶναι καὶ δὲν εἶναι ἐν. Κατὰ τὸν λόγον τῶν εἶναι διάφορα, διότι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι σῶμα οὐδὲ ἐκτατόν, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὑπαρξίν των εἶναι ἀχώριστα, καὶ οὔτε ἡ ψυχὴ δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ τοῦ σώματος, οὔτε τὸ σῶμα ἄνευ τῆς ψυχῆς· ἀμφοτέρω ἀναπτύσσονται καὶ πραγματιοῦνται μετ' ἀλλήλων. Ἐντεῦθεν προσέτι ἔπεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης οὐδόλως παραδέχεται προσωπικὴν ἀθανασίαν. λέγει ρητῶς ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι φθαρτὴ, μόνος δὲ ὁ νοῦς αἰδίδιος (Μετ. XII, 3, 10· μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ εἶδους καὶ τῆς ὕλης εἰ ὕστερόν τι ὑπομένει, σκεπτέον· ἐπ' ἐνίων γὰρ οὐδὲν κωλύει, οἷον εἰ ἡ ψυχὴ τοιοῦτον, μὴ πᾶσα ἀλλ' ὁ νοῦς· πᾶσαν γὰρ ἀδύνατον ἴσως. Περὶ ψυχ. III, 5. Ὁ νοῦς χωριστός καὶ ἀπαθής καὶ ἀμιγῆς τῇ οὐσίᾳ ὧν ἐνεργεῖα· χωρισθεὶς δ' ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ, καὶ τοῦτο μόνον ἀθάνατον καὶ αἰδίδιον· ὁ δὲ παθητικὸς νοῦς φθαρτός.

Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἔχει καὶ αὐτὴ διαφόρους βαθμοὺς ἀναπτύξεως. Ὁ ἔσχατος εἶναι ἡ φυτικὴ ἢ ἡ θρεπτικὴ ψυχὴ. Ὁ μέσος εἶναι ἡ αἰσθητικὴ ἢ ἡ ζωϊκὴ, ἧς ἔργον εἶναι ἡ αἰσθητικὴ ἀντίληψις. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ταύτην ἐν γένει ὡς τὸ δεκτικὸν τῆς αἰσθητικῆς μορφῆς ἢ εἶδους ἄνευ τῆς ὕλης (Περὶ Ψυχ. II, 12· ἡ αἰσθησις ἐστὶ τὸ δεκτικὸν τῶν αἰσθητῶν εἰδῶν ἄνευ τῆς ὕλης III, 12), ὅπερ δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνηται ὡς τὸ μηχανικόν, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι διὰ τοῦ αἰσθητοῦ